

Boekbesprekingen

H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje. Een thematische biografie*, J.J. Groen en Zoon, Heerenveen 1998, ISBN 90-5030-917-8 (W), paperback, 392 blz., f49,90 en **Peter H. Wilson, *German armies. War and German politics 1618-1806***, UCL Press, Londen en Bristol, Pennsylvania 1998, ISBN 1-85728-106-3, paperback, 432 blz., f65,00.

Over de motivatie van Willem de Zwijger om in opstand te komen tegen zijn rechtmatige landsheer is reeds veel geschreven. Opportunisme, eigenbelang en zorg voor zijn reputatie, heimelijke sympathie voor de Duitse lutherse vorsten, een afkeer van vorstenabsolutisme en erasmiaanse onvrede met de geloofsvervolgving zijn in dit kader allemaal aangevoerd. Hubrecht Klink heeft zijn proefschrift voor een belangrijk deel gebaseerd op tot nog toe niet gebruikte bronnen. De belangrijkste daarvan is het uit 1568 daterende verdedigingsgeschrift *Printzische Entschuldigung* dat in dit werk voor het eerst is gepubliceerd. Mede aan de hand van deze bronnen onderzoekt Klink de ontwikkelingsgang van de prins in de groei naar het verzet en probeert hij te bepalen wat het eigene van Oranje was in diens visie op het recht van verzet.

In de eerste twee hoofdstukken gaat de auteur in op de opvattingen over het recht van verzet die onder de calvinisten en lutheranen gangbaar waren en concludeert dat niet alleen het calvinisme, maar ook het lutheranisme een verzets-theorie had ontwikkeld. Vervolgens neemt Klink het gedrag van Oranje on-

der de loep. Hij stelt dat de religiekwestie al sinds 1559 een rol speelde in het verzet van de prins tegen het beleid van Philips II. Klink typeert Oranje in de jaren 1559-1565 als protestantiserende katholiek - een aan J.J. Woltjer ontleende term - die grote sympathie koesterde voor de Duitse lutherse vorsten. De prins stelde veel prijs op de hulp van laatstgenoemden en had reserves ten opzichte van de als oproerig beschouwde calvinisten, die hij toch probeerde te paaien uit angst voor versnippering van het verzet tegen Philips. Hulp uit Duitsland bleef echter uit en dus vestigde Oranje in de loop van 1567 toch steeds meer zijn hoop op de calvinisten. In 1568 verdiepten zich zowel 's prinsens contacten met de calvinisten als diens religieuze beleving. Volgens Klink blijkt nu dat de lutherse en calvinistische verzetstheorieën zich bij de prins vermengd hadden tot een persoonlijke rechtvaardiging van de opstand waarin religie en recht op elkaar aansloten: de protestantse religie garandeerde de verworven vrijheden en het gegroeide recht (de privileges).

Hoewel de auteur zijn betoog goed heeft onderbouwd, lijkt een kanttekening toch op zijn plaats. Andere beweegredenen dan de religieuze worden namelijk erg rigoureus naar het tweede plan verwezen. De religiekwestie zal weliswaar een belangrijke rol hebben gespeeld, maar als edelman en product van zijn tijd moeten ook andere kwesties van wezenlijk belang zijn geweest voor de prins. Zo erkent Klink bijvoorbeeld zelf dat de religieuze verdieping van 1568 een gevolg was van de ernstige problemen van de prins, waaronder

Boekbesprekingen

zijn ballingschap, een gegijzelde zoon, een bezoedelde reputatie en ontvreemde goederen.

Een geheel andere invalshoek heeft een nieuw boek van Peter Wilson over het Duitse Rijk van na de Westfaalse Vrede, zonder de nu onafhankelijke Republiek. Volgens Wilson wordt door moderne historici verondersteld dat oorlog een grote rol heeft gespeeld in de Duitse geschiedenis, maar dit is niet echt bekend. Vanuit het Pruisische perspectief wordt meestal de onafwendbare opkomst van de Duitse oorlogszucht beschreven, van de Grote Keurvorst, via Bismarck, naar Hitler. Dit boek bestrijdt deze aannames en poogt te komen tot een herwaardering van de Duitse politiek tussen 1648 en 1806. Wilson betoogt dat de politieke cultuur van het Duitse Rijk defensief was en de voorkeur gaf aan vrede boven oorlog, zowel in de externe relaties als de interne politiek. Bovendien was het Rijk niet zo zwak en verdeeld als wordt aangenomen. Het wist niet alleen nog 158 jaar te overleven maar ontwikkelde zich verder. Bovendien verschaftte het zijn zwakkere elementen een raamwerk om gezamenlijke actie te coördineren en een forum voor Europese diplomatie.

De eerste vier hoofdstukken beschrijven het relatieve succes van het formele netwerk van collectieve veiligheid en conflictoplossing in het handhaven van het Rijk tijdens de langdurige oorlogen in de periode 1655-1721. Wilson legt hierbij de nadruk op het politiek-militair optreden van de verschillende Duitse staten en hun fiscaal-militaire positie. Hij erkent dat staten niet los opereren van de maatschappij en dat heersers geen conflicten aangaan zonder rekening te houden met hun bevolking. Door ruimtegebrek kan de bredere sociale dimensie echter nauwelijks

besproken worden. Het vijfde hoofdstuk bespreekt samenwerking tussen individuele territoria buiten het formele netwerk om in de vorm van liga's en bonden. Na 1714 namen dergelijke mogelijkheden voor een onafhankelijk beleid van de kleinere en middelgrote staten af.

Het jaar 1740 is volgens Wilson een keerpunt in de Duitse geschiedenis. De Habsburgers, die in 1714 een belangrijke Europese macht waren met een sterke positie in het Rijk, waren in 1740 bijna bankroet, hun leger gedemoraliseerd en hun positie in het Rijk ernstig aangetast. Met de Pruisische inval in Silezië begon een serie Duitse burgeroorlogen die het Rijk ernstige schade toebrachten. Noch de Duitse staten zelf, noch buitenlandse machten verloren hun interesse voor de traditionele structuren van het Rijk maar de rivaliteit tussen Oostenrijk en Pruisen overheerste nu in dien mate dat de andere Duitse staten gemarginaliseerd raakten. Deze rivaliteit is zelfs de belangrijkste reden voor de uiteindelijke ondergang van het Rijk. Wilson stelt dat het Rijk de Franse revolutionaire dreiging succesvol had kunnen afwenden en niet zozeer faalde door de kracht van de vijand dan wel door een gebrek aan politieke wil in Berlijn en Wenen om de verdediging voort te zetten. Nog fundamenteler was dat er een botsing plaatsvond tussen twee onverenigbare politieke culturen; het vreedzame, introspectieve, neutrale Rijk werd uit elkaar getrokken, eerst door twee expansieve, centraliserende, absolutistische Duitse grootmachten en vervolgens door het agressieve, dynamische, revolutionaire Frankrijk.

Wilson's these is zeer interessant. Veel theorieën over het zwakke Duitse Rijk gingen immers uit van het perspectief van de idee van de sterke nationale machtsstaat.

Nu in de jaren 1990 het grote gat tussen de pretenties en de realiteit van de nieuwe wereldorde duidelijk is geworden en gebleken is hoeveel problemen moderne pogingen tot collectieve verdediging en vredebewaring opleveren, lijkt een herwaardering van het Rijk op zijn plaats.

Erik Swart

Wolfgang Neugebauer en Ralf Pröve, ed., *Agrarische Verfassung und politische Struktur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte Preussens, 1700-1918*, Berlin Verlag, Berlijn 1998, DM 78,-.

De herwaardering die Pruisen de afgelopen twee decennia ten deel is gevallen, is zonder meer opmerkelijk te noemen na een jarenlange verkettering als gevolg van twee wereldoorlogen waarvoor het als schuldige werd aangewezen. Het *Preußenjahr* 1981 leidde tot een vloed aan publikaties, een hernieuwde liefdesverklaring en tenslotte tot een nogal potsierlijke wedloop tussen West- en Oost-Berlijn in hun pogingen zich te profileren als de erfgenaam van de positieve kanten van het Pruisische erfgoed: tolerantie, kunstzinnigheid en ondernemingslust.

Deze bundel van Neugebauer en Pröve, verschijnend in de *Innovationen*-reeks van uitgeverij Berlin Verlag, kan gezien worden als een bijdrage aan deze rehabilitatietrend. Het boek, geschreven door studenten en collega's van Hartmut Harnisch, aan wie het is gewijd, bevat een vijftiental verhandelingen over aspecten van de geschiedenis van de Pruisische maatschappij, verdeeld over vier gebieden. Wat meteen opvalt is dat het merendeel van deze artikelen de traditio-

neel pover bedeelde periode tussen de dood van Friedrich II (1786) en de revolutie van 1848 behandelen. Alleen dat feit al maakt deze titel tot een waardevolle aanvulling op het bestaande repertoire. De redacteurs spreken terecht hun trots uit over het feit dat zowel gelouterde historici (Baumgart, Müller) als 'jonge honden' (Kohlrausch, Schiller) hier een kans hebben gekregen. Met dat gegeven in het achterhoofd is het des te opmerkelijker dat de bundel zo'n consistente kwaliteit vertoont. Dat daarbij de in de titel gemaakte belofte van een *Gesellschaftsgeschichte* - althans in de betekenis die daar in Duitsland meestal aan wordt gehecht - eigenlijk niet wordt waargemaakt mag de pret niet drukken.

Typerend voor dit *Liber Amicorum* is wel, dat de artikelen, afgezien van de evidente nadruk op Pruisen, weinig onderlinge samenhang vertonen, zowel in onderwerpskeuze als in thematische en methodologische benadering. Dat maakt het niet alleen minder geschikt als inleiding in de Pruisische geschiedenis van de negentiende eeuw; de themakeuze is eigenlijk ook te specialistisch voor de algemeen geïnteresseerde lezer.

Dat is spijtig, want het niveau van de artikelen is bijna zonder uitzondering hoog, waarbij met name Kay-Uwe Holländers beschrijving van de opkomst van kanselier Woellner en Martin Kohlrausch' artikel over de invloed van de vlucht van Wilhelm II naar Nederland op de Duitse receptie van het Keizerrijk genoemd moeten worden. Als één van de zeer weinigen toont Holländer zich bewust van de contingenties en krachten achter de laat-achttiende-eeuwse Pruisische diplomatie. Daar waar de (Duitse) geschiedschrijving maar al te vaak het beeld schetst van volgens regels van strikte

Boekbesprekingen

orde verlopende politieke processen, maakt Holländer op ontvullende wijze duidelijk welke krachten in werkelijkheid bepalend waren, zelfs op een overwegend - maar niet strikt - nationaal gebied als de godsdienstpolitiek. Opvallend is wel, dat na zijn kleurrijke en zeer uitgebreide beschrijving van de opkomst van godsdienstminister Johann Christof von Woellner onder Friedrich Wilhelm II, Holländer diens opmerkelijk spoedige val tijdens het bewind van de veel minder frivole Friedrich Wilhelm III in een paar zinnen afdoet.

Kohlrausch neemt de nodige risico's. Zowel de biografie van de laatste Duitse keizer, als de receptiegeschiedenis van het Keizerrijk zijn al breeduit behandeld. Toch weet hij een aannemelijk beeld te schetsen van de wijze waarop Wilhelm II zelf bezig was met zijn publieke imago. Kohlrausch deelt de vlucht van de keizer in tweeën: eerst die naar Spa, vervolgens die naar Nederland. Tijdens de 'eerste vlucht' zou het de bedoeling zijn geweest, de keizer aan het front de dood te doen vinden of tenminste zwaargewond terug te laten keren om het aangeslagen prestige van de legerleiding op te poetsen. Dat Wilhelm daar weinig voor voelde blijkt uit de tweede vlucht, die naar Eijsden. Kohlrausch zet het beeld neer van een door diepe onzekerheid verscheurde keizerlijke entourage, die tot het laatste moment bleef twijfelen over de te volgen koers, mede met het oog op de indruk die deze op de buitenwacht zou achterlaten. Dit wordt eveneens duidelijk uit de pogingen die Wilhelm in zijn memoires (1922) ondernam om de generaals Groener en Hindenburg met de verantwoordelijkheid voor de vlucht op te zadelen. Die verantwoordelijkheid was een heikel punt, want zoals Kohlrausch overtuigend aantoonde was het

de vlucht die het instituut van de Duitse monarchie de nek omdraaide; ook de conservatieve rechterzijde kon niet veel beginnen met een man die op het dieptepunt van de oorlog het vaderland in de steek had gelaten.

De enige in het oog springende dissonant binnen deze kwalitatief hoogstaande collectie wordt gevormd door Hans-Heinrich Müllers hagiografie van de Stachanov-achtige Pruisische landbouwer Koppe. De bijna religieuze verering die de auteur voor zijn onderwerp koestert is soms pijnlijk en maakt het moeilijk aan de hand van dit artikel een evenwichtige beoordeling van Koppes - aanzienlijke - kwaliteiten te maken.

In tegenstelling tot wat de reekstitel - *Innovationen* - belooft, is deze bundel een zeer diverse verzameling ouderwets degelijk geconstrueerde artikelen over uiteenlopende aspecten van vooral het negentiende-eeuwse Pruisen.

Illa Nieuwland

Andreas Eberhardt, *Verschwiegene Jahre. Biographische Erzählungen von Gefangenschaft und dem Leben danach*, Berlin Verlag, Berlijn 1998, ISBN 3-87061-714-4, 374 blz., 74 DM.

Drie weken na de Rijksdagbrand in februari 1933 werd de jonge Berlijnse communist Erwin Jöris (geboren in 1912) door de nazi's gearresteerd. Een jaar later werd hij uit het concentratiekamp Sonnenburg ontslagen op voorwaarde dat hij zich nooit weer 'staatsvijandelijk' zou gedragen. Desondanks ging Jöris in 1934 in opdracht van de communistische partij via Praag naar Moskou, waar hij al spoedig uit de gratie raakte. In augustus 1937 werd hij

door de Russen opgepakt en na anderhalf jaar bij Brest-Litovsk aan nazi-Duitsland uitgeleverd. Na enkele maanden in gevangenschap van de Gestapo werd hij vrijgelaten. Opnieuw onder een voorwaarde: nu dat hij bij de Wehrmacht zou dienen. Na vijf jaar oorlog in heel Europa kwam Jöris begin 1945 in Russische krijgsgevangenschap in de buurt van Moskou. Al in september 1945 kon hij naar Berlijn terugkeren, naar zijn ouders in de Russische bezettingszone. Na een waarschuwing van een bevriende SED-functionaris in de wind te hebben geslagen werd hij in 1949 opnieuw gearresteerd en door een Russisch militair tribunaal tot 25 jaar werk-kamp veroordeeld. Vijf jaar werkte Jöris in een kolenmijn in Workuta in Siberië voor hij in 1955 naar West-Duitsland werd vrijgelaten.

De hier in kort bestek beschreven odyssee, die Erwin Jöris van 1933 tot 1955 maakte, voerde door twee Duitse dictaturen, waaraan historici al decennialang de handen vol hebben. In *Verschwiegene Jahre* maakt de politicoloog Andreas Eberhardt studie van gevangenschap en de latere verwerking van die traumatische ervaringen in het oosten van Duitsland ten tijde van de Sovjet-bezetting (1945-1949) en van het DDR-bewind (1949-1989). Eberhardts uitgangspunt vormden de op schrift gestelde, maar ongepubliceerde herinneringen van een elftal Oost-Duitse ex-gevangenen. Door middel van diepte-interviews trachtte hij vervolgens de subjectiviteit van hun geschreven herinneringen te doorgronden. Doordat bleek dat geen van de betrokken ex-gevangenen de sores, zoals gehoopt, van zich af had kunnen schrijven (vervolg-ing, gevangenschap en isolatie bleven donkere vlekken in hun herinnering) verschoof de nadruk in de analyse en de interpretatie

in de loop van het onderzoek naar de *oral history*. Na een uitvoerige methodologische verantwoording wordt in het tweede deel van *Verschwiegene Jahre* aan de hand van de interviews een beeld geschetst van de werkelijkheid achter het prikkeldraad en de psychologische verwerking na de vrijlating. Met de kanttekening dat de onderzoeker slechts elf van vele gevangenen uit een lange periode heeft geïnterviewd is de auteur uitstekend in zijn opzet geslaagd.

In de eerste naoorlogse jaren werden naar schatting 190.000 Oost-Duitsers door de sovjets opgepakt en geïnterneerd in speciale kampen (*Speziallager*). Door het grote aantal gevangenen hadden de kampen aanvankelijk vaak een provisorisch karakter. Boerderijen en gymzalen werden omheind, maar ook voormalige concentratiekampen als Buchenwald en Sachsenhausen kregen een 'nieuwe' functie. Na verloop van tijd kon het aantal *Speziallager* als gevolg van de overbrenging van gevangenen naar werkkampen in de Sovjetunie (door de gevangenen vanwege de kou 'bontmutsentransporten' genoemd) en vooral door extreem hoge sterftecijfers (ongeveer een derde van de geïnterneerden kwam om het leven) worden gereduceerd. In 1950 werden de laatste *Speziallager* buiten gebruik gesteld. Was aanvankelijk de denazificatie de reden van de arrestatiegolf, al spoedig werden onder dat mom ook critici van het communistische regime buiten gevecht gesteld. Opvallend is de willekeur bij de arrestaties. De geringste verdenking van nazi-sympathie, toch niet moeilijk op te sporen in het Duitsland van 1945-1949 dunkt me, kon tot gruwelijke gevolgen leiden. Door intimidatie en keiharde verhoormethodes ontstond een sneeuwbal van verraad, die steeds meer mensen achter slot en grendel deed belanden. Eind

Boekbesprekingen

augustus 1945 werd bijvoorbeeld de 22-jarige Ruth Herzfeld door Russische militairen gearresteerd. Door de oorlog had ze haar studie niet kunnen afmaken, waarna ze in 1944 als lokaal en cultureel redactrice bij de *Niederlausitzer Anzeiger* in dienst trad. Inofficieel vernam ze de aanklacht dat ze 'door haar werk bij de krant de oorlog verlengd' zou hebben. Zonder proces maakte ze een rondreis langs ettelijke gevangenissen en *Speziallager*. Pas in januari 1950 werd ze uit Buchenwald ontslagen. Rode draad in de *horror-stories* vormt het grote zwijgen. Ursula Fischer, die op twintigjarige leeftijd haar tocht door de *Speziallager* begon, ziet haar driejarige kamptijd en de daaropvolgende 42 jaar van verdringing als een eenheid. 'Es gibt keine Rückkehr aus der Haft' is dan ook een van Eberhardts conclusies. Ex-gevangenen uit de gehele naoorlogse periode moesten hun kamp- en gevangenis-herinneringen tot 1990 opkroppen. In de DDR kon elk woord hierover sancties met zich mee brengen, maar ook in het wes-

ten was het thema door de onbekendheid, door de onvoorstelbaarheid en doordat de Bondsrepubliek in stille diplomatie Oost-Duitse gevangenen vrijkocht lange tijd taboe. Pas sinds de *Wende* in 1989 is er in Duitsland maatschappelijke erkenning voor het lot van de ex-gevangenen ontstaan met als gevolg een lawine van (auto)biografische herinneringen, waaraan voorlopig geen einde lijkt te komen. Talrijk zijn bovendien de in het oosten van Duitsland ontstane herinneringscentra, waar het zogenoemde 'ooggetuigenwerk' (*Zeitzeugenarbeit*) een belangrijke plaats inneemt. Ook voor Erwin Jöris, die overigens niet tot de elf van Eberhardt behoort, is het herinneren na 1990 begonnen. In een gloeiend en emotioneel betoog hoorde ik hem onlangs in Berlijn getuigenis van zijn zaak afleggen. Op zoek naar rehabilitatie en bevrijding van het trauma.

Erik de Graaf

Rectificatie

Helaas zijn er in het artikel van J.E. Ellemers in *Groniek* 143, getiteld 'Millennium-wisseling: zin en onzin', enkele fouten geslopen. Zo zijn een aantal voetnoten weggelaten. Voor de goede orde worden deze hier alsnog weergegeven.

13. R.J. Rummel, *Death by government* (New Brunswick en Londen 1995).
14. Zie voor dit en het volgende aantal A.J. Jongman en A.P. Schmid, 'Mapping dimensions of contemporary conflicts and human rights violations' in: PIOOM (Interdisciplinary Research Programme on Causes of Human Rights Violations) ed., *World conflict and human rights map 1998* (Leiden en Washington). Deze bundel verscheen in opdracht van het IIMCR (The institute for International Mediation and Conflict Resolution).
15. R.J. Rummel, *Lethal politics: Soviet genocide and mass murder since 1917* (New Brunswick en Londen 1990) 1.